

Ελληνογερμανικές λογοτεχνικές σχέσεις – λογοτεχνία των Ελλήνων της διασποράς. Προοπτικές και προτάσεις

NIKI EIDENEIER

Σε μια πρώτη επαφή μου με τα Ελληνόπουλα του Ενιαίου Λυκείου Βούπερταλ, που έγινε με πρωτοβουλία του διευθυντού του κ. Κάλφα με τον παραπάνω γενικό τίτλο τον περασμένο Μάιο, πρώτα με τους μαθητές της θεωρητικής και έπειτα με τους μαθητές της θετικής κατεύθυνσης, είχαμε περιοριστεί αναγκαστικά στην παρουσίαση της διαδικασίας παραγωγής και διάθεσης ενός εξωσχολικού λογοτεχνικού βιβλίου στη Γερμανία και όχι μόνον η εισήγησή μου τότε θα μπορούσε να ονομαστεί «Από το συγγραφέα ως τον αναγνώστη», όπου βεβαίως παρεμβάλλεται και η απολύτως δυναμική και απαραίτητη συμβολή του μεταφραστή, εφόσον στην περίπτωση του εκδοτικού οίκου Ρωμισσόνη πρόκειται κυρίως για μεταφρασμένη ελληνική λογοτεχνία στα γερμανικά, και, επιπλέον, τουλάχιστον για τους μαθητές της θεωρητικής κατεύθυνσης, το επάγγελμα λογοτεχνικός μεταφραστής θα μπορούσε να είναι μια προοπτική επαγγελματικού προσανατολισμού. Δε ζούμε μήπως μέσα σε μια πολυφωνική Ευρώπη, που, στο επίπεδο του πολιτισμού π.χ., θα έπρεπε να έχει ως κύριο μέλημά της την αλληλογνωριμία των λαών; Και υπάρχει καλύτερος τρόπος αλληλογνωριμίας από τη λογοτεχνία, που φτάνει ως στα μύχια της ιδιοσυγκρασίας των ανθρώπων τόσο συλλογικά όσο και ατομικά;

Κατά πόσο τώρα ένας τέτοιος προσανατολισμός είναι εφικτός και κατά πόσο θα έπρεπε να τον διαφημίζει κανείς στους επίδοξους ακαδημαϊκούς πολίτες, είναι άλλου παπά ευαγγέλιο, που δεν μπορούμε να το αναλύσουμε τώρα.

Παρ' όλα αυτά, νομίζω πως βρισκόμαστε ήδη μέσα στο θέμα μας, το οποίο θα ήθελα να το κάνω πιο συγκεκριμένο με λίγα λόγια: Μιλώ σε δασκάλους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οπότε δεν είμαι εγώ αυτή που θα εξαίρει τη σημασία της λογοτεχνίας μέσα στο μάθημα, αλλά και ως αναγκαία πρόταση – με έλεγχο, αν αυτό είναι εφικτό – των εξωσχολικών απασχολήσεων των μαθητών, τόσο για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, όσο και για τον εμπλουτισμό του εκφραστικού εργαλείου τους, αλλά και για τον ευχάριστο τρόπο μετάδοσης γνώσεων επί παντός του επιστητού. Ούτε βέβαια χρειάζεται να εμβαθύνουμε εδώ στη σημασία, στην ανάγκη καλύτερα, μιας διαπολιτισμικής εκπαιδευτικής πολιτικής, που θα έπρεπε να εφαρμόζεται σε όλα πια τα σχολεία, πόσο μάλλον στα εθνικά σχολεία της Γερμανίας. Και όταν λέω διαπολιτιστική εκπαίδευση, όρος που φαίνεται να αρέσει περισσότερο στους υπεύθυνους, εγώ προσωπικά εννοώ γνήσια **πολυ**-πολιτιστική εκπαίδευση, όπως είναι τελικά είτε θέλουμε είτε όχι η κοινωνία μας, ο περιβάλλον χώρος των παιδιών μας, όπου αυτά ζουν και κινούνται, αλλά όλο και συχνότερα και ο ιδιωτικός τους χώρος, η ίδια τους η οικογένεια, που καθορίζει τελικά και την καταγωγή τους.

Πώς όμως θα πλησιάσουν τα παιδιά αυτά τη νέα τους πραγματικότητα, πώς θα την αποδεχτούν αποφεύγοντας, όσο αυτό είναι δυνατόν, τραυματικές εμπειρίες, από πού θα πάρουν παραδείγματα, αλλά και τη σιγουριά ότι αυτό που ζουν και που διαφέρει από αυτό που ονο-

μάζουμε κανονικό, στην πραγματικότητα είναι ένας εμπλουτισμός, ένα συν, μια ευκαιρία; Και ότι όσο περίπλοκη κι αν φαίνεται η αντιμετώπιση αυτής της ιδιαιτερότητας, υπάρχουν τρόποι που την κάνουν ακόμη και ευχάριστη, ενδιαφέρουσα, γεμάτη περιπέτεια και... (Καβάφης). Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστεί κανείς πως στη λογοτεχνία θα βρουν δρόμους και διεξόδους. Αν βασιστούν στα βιώματα που τους προσφέρει, αν τα δεχτούν, αλλά ακόμη κι αν τα απορρίψουν, ακόμη καλύτερα, μάλιστα, αν τα απορρίψουν συνειδητοποιώντας και προβάλλοντας τη δική τους πραγματικότητα που θα τη συζητήσουν με τον εαυτό τους ή με το δάσκαλο και τα άλλα παιδιά. Και οι καλύτεροι συντονιστές της συζήτησης αυτής θα είναι οι συγγραφείς της διασποράς, ανεξαρτήτως καταγωγής, που μοιράζονται τη μοίρα τους, που θα μιλήσουν στη λογική και στο αίσθημά τους, που είναι κι αυτοί πολυπολιτισμικοί, άρα οι καλύτεροι διαμεσολαβητές, υπηρετούν την τέχνη και συγχρόνως υπονομεύουν τα παλιά, αμετακίνητα μοντέλα και τα στερεότυπα της μονόπλευρης, της συντηρητικής άποψης του κοινωνικού μονοθεϊσμού.

Αλλά ας επικεντρωθούμε στο δικό μας χώρο και στη συγγραφική δραστηριότητα των ξένων – σε εισαγωγικά – που έχουν κάνει πατρίδα τους τη γερμανική γλώσσα, που ακόμη και όταν δεν μπορούν να τη χειριστούν τέλεια, ξέρουν το ύφος, τα περιεχόμενα, τις ιδιοτροπίες της, τις ομοιότητες και τις διαφορές της με τη γλώσσα της πρώτης καταγωγής τους ως προς τη μεταφορά νοημάτων. Από την άλλη μεριά η γλώσσα η γερμανική που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς αυτοί: (... *γερμανική γλώσσα / που αγαπάω χωρίς επιφυλάξεις / που είναι η δεύτερη πατρίδα μου / που μου 'δωσε θάρρος και καταφύγιο / που μου δίνει πολύ περισσότερα / απ' ό,τι σ' αυτούς που δήθεν τη μιλάνε...* λέει σ' ένα ποίημά του ο Τούρκος Yüksel Pazarskaya¹) προδίδει, όσο κι αν προσπαθούν οι διάφοροι διορθωτές να την ισοπεδώσουν σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής, κάτι πρωτόγνωρο, κάποιες ιδιαιτερότητες, μια ευελιξία, κι έναν πλούτο, που οπωσδήποτε, αυτή τουλάχιστον, θα έπρεπε να γίνει αντικείμενο διαπραγματεύσης. Αυτό όμως θα ήταν σκέτη πρόκληση: Η γλώσσα του Γκαίτε στη γραφίδα Τούρκων, Ιταλών, Πορτογάλων! Οι κρίσεις δεν ήταν και δεν είναι πάντα θετικές και η αναγνώριση αυτής της νέας λογοτεχνικής έκφρασης είναι σπανίως αμέριστη. Κι αυτό ανεξάρτητα από τη χώρα καταγωγής των συγγραφέων. Ας δούμε όμως τώρα μερικά από τα κύρια χαρακτηριστικά στο σινάφι των Ελλήνων συγγραφέων της Γερμανίας σε σχέση ή σε διάκριση με τους άλλους καλλιτέχνες.

Οι λογοτέχνες μεταξύ των άλλων «ξένης καταγωγής» καλλιτεχνών έχουν κατακτήσει σήμερα εδώ στη Γερμανία μια ξεχωριστή θέση, που τους παραχώρησε η κριτική της λογοτεχνίας, αν και όχι πάντα από άκρατο ενθουσιασμό και με αντικειμενικά κριτήρια. Η κριτική βρέθηκε τελικά αναγκασμένη να ασχοληθεί – όσο ασχολήθηκε και ασχολείται με τη λογοτεχνία των ξένων συγγραφέων της χώρας αυτής, αντιμετωπίζοντάς την, ωστόσο, ως κοινωνιολογικό ντοκουμέντο και μαζικό φαινόμενο και όχι ατομικά –, κυρίως γιατί οι ίδιοι ύψωσαν αρκετά δυναμικά τη φωνή τους. Κι αυτό έγινε και γίνεται σε αναγνώσεις, όπου τους

¹ Βλ. RADDATZ, F. J. In mir zwei Welten. *Die Zeit* 26, 24/6/94.

καλούσαν συνήθως κοινωνικοί λειτουργοί, για να διακοσμήσουν εκδηλώσεις κάθε είδους με αντικείμενο τα προβλήματα των ξένων ή και σαν άλλοθι στην κατά τα άλλα αδρανή αντιμετώπιση και άγνοια, ακόμη και από μέρους των αριστερών και προοδευτικών εγγενών, των πολιτιστικών αγαθών από τις χώρες αποστολής.

«Στην αριστερή πολιτική σκηνή της Γερμανίας με τις εκδηλώσεις της αλληλεγγύης μάς χρησιμοποιούν ως εξωτικό συμπλήρωμα κάποιων γιορτών και μας αντιμετωπίζουν ως ανθρώπους που τους λείπουν τα πολιτικά δικαιώματα και που γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο χρειάζονται αλληλεγγύη. Κάθε φορά που βρισκόμουν σε μια τέτοια γιορτή θα μπορούσα να εκραγώ απ' την απελπισία μου,» λέει ο ποιητής José F. Oliver.²

Εντωμεταξύ τα πράγματα άλλαξαν. Νέοι, μικροί εκδοτικοί οίκοι ιδρύθηκαν με μοναδικό αντικείμενό τους τη λογοτεχνία των ξένων της Γερμανίας. Άλλοι, τολμηροί γερμανικοί εκδοτικοί οίκοι είδαν έργα αυτών των συγγραφέων, που τους ενέταξαν μάλλον τυχαία στο πρόγραμμά τους, να γίνονται μπεστ-σέλλερ.

Από αυτήν την άποψη θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς: ποια λοιπόν η ιδιαίτεροτητα της αντιμετώπισης των Ελλήνων συγγραφέων της διασποράς από μέρους των λογοτεχνικών κύκλων της Γερμανίας σε σχέση με τις άλλες εθνικότητες; Και ποια η ιδιαίτερη συμμετοχή τους στην πολυπολιτισμική αυτή κίνηση;

Κοινό σημείο αναφοράς από τους ντόπιους για όλες τις μειονότητες ήταν οπωσδήποτε η λέξη-κλειδί «εξωτικός», που ερμηνεύεται κάθε φορά και διαφορετικά, αν αναλύσουμε την προσδοκία του Γερμανού αναγνώστη. Από τον Τούρκο περιμένει ανατολίτικη ραθυμία, απ' τον Ισπανό ύφος ταυρομάχου και φλαμέγκο, απ' τον Ιταλό το μεσογειακό εραστή κ.ο.κ.

Οι Έλληνες ωστόσο διατηρούν μία ακόμη ιδιαίτερη σχέση με τους κεντροευρωπαίους και ειδικά με τους Γερμανούς. Είναι η αρχαιοελληνική τους πρόελευση και η εικόνα που δημιουργήσαν γι' αυτούς οι Ουμανιστές του προπερασμένου αιώνα. Αυτή παραμένει τόσο ανεξίτηλη στα μάτια τουλάχιστον των μορφωμένων, που αποτελούν και το κυριότερο αναγνωστικό κοινό, ώστε και σήμερα ακόμα και ύστερα από 50χρονη γειτνίαση με τους Έλληνες μετανάστες στον ίδιο τους τον τόπο, να αναζητούν «τη χώρα των Ελλήνων» με τα μάτια της ψυχής τους, ποτισμένοι με το «Γάλα του Γκαίτε» όπως λέει ο χιλιανός συγγραφέας Omar Saavedra Santis.³ Έτσι αρνούνται να δουν στο πρόσωπο ενός σημερινού Κώστα και Γιάννη, όταν μάλιστα αυτός αρχίσει και να γράφει, έναν κανονικό συγγραφέα που θέματά του είναι τα αιώνια θέματα της λογοτεχνίας, ο έρωτας, η ζωή, ο θάνατος, οι καημοί της ξενιτιάς, η επικοινωνία, οι συνάνθρωποί του, και αναμένουν τουλάχιστον να δουν τι θέση παίρνει αυτός στον «κόσμο των ιδεών» του Πλάτωνα:

...«Αυτούς τους Έλληνες που εννοείτε, εγώ δεν τους γνωρίζω,» απάντησα, « γιατί όταν γεννήθηκα εγώ, αυτοί είχαν ήδη πεθάνει.»

² Όπ. π.

³ Πρακτικά σεμιν. *Das Eigene und das Fremde-Literatur in der Interkulturalität* (Tagung der Evangelischen Akademie Iserlohn vom 13-15 Januar 1995), σ. 121.

Φαινόταν να έχει αμφιβολίες. Αισθάνθηκα να τεντώνεται το νευρικό μου σύστημα. Μ' έπιασε ξαφνικά μια ανείπωτη επιθυμία, να δοκιμάσω την κτηνωδία μου.

«Όλοι, κανείς δεν έμεινε, υπήρξαν κάποτε.» Πρόφερα κάθε λέξη, σα να εκσφενδόνιζα βέλη στα τρομαγμένα του μάτια. Τον λυπήθηκα. Τον έπιασα εμπιστευτικά από τον αγκώνα και ψιθύρισα:

«Υπήρξαν κάποτε, μα το πνεύμα τους εξακολουθεί να ζει μέσα σ' εμάς.»

Προσπάθησε να γελάσει, μα παρά τη μεγάλη του προσπάθεια μόλις που κατάφερε να σκάσει ένα χαμόγελο. Η μελαγχολική του διάθεση ήταν ολοφάνερη.

Έπειτα ρώτησε, αν μιλάω αρχαία ελληνικά, και εγώ είπα όχι. Συνέχισε, ρωτώντας αν έχω ακούσει για κάποιο βιβλίο που λέγεται Οδύσσεια του Ομήρου, και προτού προλάβω να απαντήσω κάτι, άρχισε να απαγγέλει εκείνη την ιστορία που αρχίζει με τα λόγια: Μήνιν άοιδε θεά...

Ήταν για κλάματα. Γιατί όσο απήγγειλλε, τόσο έβγαινε όλο και περισσότερο στο φως το βάθος της μελαγχολίας του. Έπρεπε να σώσω την κατάσταση.

«Εδώ, κοιτάξτε με βαθιά στα μάτια! Πείτε μου, δε λάμπουν ολοφώτεινα; Πρόκειται πράγματι γι' αυτό το πνεύμα των Ελλήνων που λέγαμε ...»

Είναι ένα απόσπασμα από το βιβλίο *So weit der Himmel reicht* του Χρυσάφη Λόλακα.⁴

Πόσοι όμως από τους Έλληνες μπορούσαν ν' αντιδράσουν με το χιούμορ – και την οργή – του Χρυσάφη Λόλακα; Οι περισσότεροι έκαναν κυριολεκτικά αγώνα δρόμου για ν' ανταποκριθούν σ' αυτήν την ιδανική εικόνα του νέου αρχαίου-κλασικού Έλληνα. Σ' αυτό συνέτειναν βέβαια και τα αιώνια κλασικά ιδεώδη που διακήρυσσε και επέβαλε η ελληνική παιδεία της Γερμανίας, που λειτουργούσε αμείλικτα στον κλειστό χώρο των ελληνικών σχολείων της Γερμανίας, αφήνοντας απ' έξω την πραγματικότητα της κοινωνίας που περιέβαλλε τους νέους τόσο εδώ όσο και στη νέα Ελλάδα που σχεδόν δε γνώριζαν. Την παιδεία αυτή την όριζε κυρίως η αγωνία μιας «γερμανοποίησης» των παιδιών μας, που βασάνιζε όχι μόνο τους Έλληνες γονείς, αλλά και την ελληνική πολιτεία. Έτσι κι αλλιώς τα εφόδια που τους έστελνε η πολιτεία αυτή ήταν κάποιες, επίσης ξεπερασμένες, ιδέες ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στην πιο κακέκτυπη μορφή του. Λέει ο Κώστας Γιανακάκος στη συλλογή ποιημάτων του *Νυχτώνει από νωρίς*:⁵

Στους δασκάλους μου

πολύ το ήθελα κι εγώ να γίνω στη ζωή μου κάτι
μα ακόμα σήμερα δεν ξέρω τι,

με μπέρδευαν τα λόγια των δασκάλων μου κι οι
θεωρίες τους

που κάθε τόσο τόνιζαν την εξυπνάδα μου
χρόνια ολόκληρα μ' είχαν στα χέρια τους

⁴ LOLAKAS, CH. *So weit der Himmel reicht*. Köln: Romiosini 1985, σσ. 29–30.

⁵ GIANACACOS, C. *Frühe Dämmerung, zweisprachig*. Köln: Romiosini 1989, σ. 6.

Ελληνογερμανικές λογοτεχνικές σχέσεις

μορφώνοντάς με
κι από ψηλά έδρανα ψώνιζε η ματαιοδοξία τρόφιμα
μέχρι σκασμού –
δε λέω πως λέγαν ή πίστευαν λάθος οι δασκάλοι μου
όμως το βλέπω πως με μπερδεψαν αγιάτρευτα
τα τεστ νοημοσύνης τους
και σήμερα ακόμα ψάχνω απροσάρμοστα
τον μίτο να βρω της Αριάδνης, στις πράξεις και
στις σκέψεις μου
κι είμαι πια σίγουρος πως πρέπει να αρνηθώ
των δασκάλων τα διδάγματα...

Και τι είχαν ν' αντιτάξουν στη γνώμη αυτή των Γερμανών από τη νεοελληνική πνευματική ζωή; Το πολύ τον, για άλλους λόγους εξωτικό, Αλέξη Ζορμπά (του κινηματογράφου περισσότερο από ό,τι τον ήρωα του Καζαντζάκη) και φυσικά την παράδοση που μετέφεραν απόφια οι γονείς κι οι παππούδες τους και που μεταφράζονταν σε ελληνικούς χορούς και τραγούδια και στην απέραντη φιλοξενία που πρόσφεραν αυτοί, οι φιλοξενούμενοι Gastarbeiter...

Από την άλλη μεριά και οι ίδιοι οι συγγραφείς είχαν ανάλογες προϋποθέσεις: η πρώτη γενιά, αυτοδίδακτοι, θαρραλέοι άνθρωποι που πιάναν το μολύβι μετά από την εξουθενωτική δουλειά στο εργοστάσιο, ή άνθρωποι που μάθαιναν τα πρώτα τους γράμματα στην πατρίδα. Εδώ ξεχωρίζει π.χ. η μορφή του Βαγγέλη Σακκάτου, από τους πρώτους που διατύπωσαν συγγραφικά τις σκέψεις τους και την κριτική τους.

Αλλά κι η δεύτερη γενιά, έστω κι αν πολλοί απ' αυτούς γεννήθηκαν στη Γερμανία, τη σχολική τους ηλικία την πέρασαν κατά ένα μέρος στην Ελλάδα κοντά στους παππούδες τους, με τεράστιες ψυχολογικές απώλειες λόγω του χωρισμού απ' τους γονείς τους. Έστω κι αν αυτοί, της β' γενιάς, γράφουν στα γερμανικά κυρίως, η βάση τους είναι ελληνική, η έμπνευσή τους πηγάζει από ελληνικά δεδομένα, είναι θρεμμένοι με τον ελληνικό πολιτισμό και, όσο κι αν εξανίστανται απ' αυτήν την προσκόλληση, γιατί τη θεωρούν εμπόδιο στην προσωπική τους εξέλιξη, δεν μπορούν – και δε θέλουν – να την αρνηθούν.

«Η πίεση της εμπειρίας ως προϋπόθεση συγγραφής», όπως την χαρακτήρισε κάποτε ο μεγάλος Γερμανός θεατρικός συγγραφέας Χάινερ Μύλλερ, ασκήθηκε έτσι διπλά στους Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας. Από τη μια η πίεση της Ιστορίας και του πανάρχαιου πολιτισμού τους και της παράδοσης, στην οποία ανήκει και το είδος της «λογοτεχνίας της ξενιτιάς», που είναι για την Ελλάδα τόσο παλιά όσο κι η ξενιτιά η ίδια. Σ' αυτή την παράδοση θα έπρεπε να ενταχθούν, θέλαν δε θέλαν, και αυτοί, οι νέοι Οδυσσείς, και να τη συνεχίσουν. Κι από την άλλη η σύγκρουση της παραδοσιακής τους συνείδησης με τις νέες συνθήκες διαβίωσής τους. Λέει ο Γιώργος Παπούλιας:⁶

⁶ ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ, Γ. Ένα καλοκαίρι γεμάτο ειδήσεις. Δωδέκατη ώρα. Αθήνα 1985.

Ορθοδοξία

*Η παρθένος σήμερα...
με οπτασίες και ήχους
και το μάτι της Μέδουσας
σε κάθε μου βήμα.*

*Χριστός Ανέστη ψυχή μου χτεσινή
Αληθώς Ανέστη βήμα μου κουρασμένο
στις επώνυμους λεωφόρους των χριστιανών
και στα γνάλινα κτίρια
των ανωνύμων εταιριών...
Ποτέ μου δε λυτρώθηκα.*

*Ρίξες σου είναι
ό, τι μικρός είδες και άκουσες*

Σ' αυτό το εντελώς νέο και ξένο περιβάλλον (σε ένα περιβάλλον όπως π.χ. στην Ιταλία ή και στην Ισπανία οι συνθήκες θα ήταν άλλες, κοινά μεσογειακές, ας πούμε) – κι εδώ υπεισέρχεται και το νέο σοβαρό στοιχείο, αυτό της πολυπολιτισμικότητας – ζουν, εργάζονται, αλλά και δρουν λογοτεχνικά οι πιο διαφορετικές φυλές, όχι μόνο του Ισραήλ, παρά του κόσμου όλου. Αλλά ακριβώς αυτή η αναγκαστική αντιπαράθεση προσέδωσε στους Έλληνες συγγραφείς της διασποράς μερικά χαρακτηριστικά που τους κάνει, νομίζω, να ξεχωρίζουν απ' τους ελλαδικούς συναδέλφους τους. Θα προσπαθήσω να τα συνοψίσω:

α) Η ξενιτιά, η Γερμανία, λειτούργησε ως χώρος όξυνσης του κριτικού τους πνεύματος απέναντι στην ίδια τους την πατρίδα που την αντιμετώπισαν με αγάπη αλλά και με μια υγιή απόσταση. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα γι' αυτήν τη θέση και μάλιστα όταν το θέμα περιστρέφεται γύρω από τον επαναπατρισμό: π.χ. ο Μιλτιάδης Παπανάγνου στο *Ψοφίμι*⁷ όπου σκιαγραφεί την αμηχανία του Έλληνα της Γερμανίας, όταν στην επιστροφή του βρίσκεται αντιμέτωπος με τις «ανάγκες» των συγγενών του που έμειναν στην Ελλάδα:

...Ο Αριστείδης προσπαθούσε να ξεχάσει τη χτεσινοβραδινή συνάντησή. Ερχόταν όμως κι ξαναρχόταν στο νου όλη η παράσταση – σωστή παράσταση ήταν. Έτσι τώρα τα πρόσωπά τους – οι αδερφάδες: Κλειώ, Χαρίκλεια, Ερατώ και οι γαμπροί: Νώντας και Νάκος – στριφογυρίζαν, άλλαζαν θέση, έκφραση και σχήμα, τα λόγια τους όμως πάντα αμετάβλητα, αιχμηρά και τον πλήγωναν:

⁷ ΠΑΠΑΝΑΓΝΟΥ, Μ. Ψοφίμι. *Λαζογερμανοί*. Αθήνα: Στοχαστής 1985, σσ. 79–90.

Εμείς τραβήξαμε όλα τα βάσανα. Πρώτα ο πατέρας, μετά η μάνα. Εσύ φευτοσπούδαξες και γλεντούσες στη Γερμανία.

Αν είχες μυαλό θα 'κανες κι εσύ περιουσία εκεί, όπως φτιάξανε όλοι οι μετανάστες.

Άλλωστε έχεις τρία διαμερίσματα στην Αθήνα κι αυτό το χρωστάς σε μας. Γυναίκα, παιδιά, υποχρεώσεις δεν έχεις καμιά...

β) Η Ξενιτιά, η Γερμανία, είναι ο χώρος όπου οξύνθηκε η παρατηρητικότητα τους σχετικά με τους ντόπιους, που θα είχαν πολλά να κερδίσουν για την αυτογνωσία τους διαβάζοντάς τους, π.χ. ο Λεωνίδας Παναγιωτίδης με τη συλλογή διηγημάτων του *Einige Zentimeter unter der Oberfläche*⁸ ή η Ελένη Χατζητζάνου-Walthard:⁹

...Παιδιά, γιαγιάδες, παππούδες, άνθρωποι κάθε ηλικίας περνούσαν βιαστικά, σιωπηλοί, μ' ένα συγκεκριμένο σκοπό, χωρίς σταματημό· αν μπορούσε να κρίνει κανείς από την έκφραση του προσώπου τους, βρισκόνταν σε μια κατάσταση μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, κάτι ανάμεσα στον ύπνο και τον ξύπνιο τους, αλλά αποφασιστικοί· έτοιμοι να ξεκινήσουν οποιαδήποτε δραστηριότητα δίχως κλαφουρίσματα και αντιστάσεις.

«Έχει τόσους πολλούς κατοίκους η Ζυρίχη; Και γιατί πρέπει να πηγαίνουν όλοι την ίδια ώρα στη δουλειά; Χριστέ μου!» Από το ψηλό ταβάνι της αίθουσας κρέμονταν σε κανονικά διαστήματα τρία μεγάλα ρολόγια στη σειρά. Όμορφα ρολόγια με άσπρο δίσκο, γαλάζιους αριθμούς και δείκτες. Κι όλα έδειχναν ακριβώς την ίδια ώρα: εφτά παρά δέκα...

Η η Ελένη Τορόση με το διήγημά της *Η μασέλα*.¹⁰ Το κέρδος τόσο για το συγγραφέα, όσο και για τον αναγνώστη γίνεται σαφές ύστερα από τις πρώτες οδυνηρές, μα και γεμάτες χιούμορ, σκηνές, που περιγράφονται:

Την τελευταία φορά που με επισκέφθηκε η μητέρα μου στη Γερμανία ήταν τέλη Γενάρη, πέντε χρόνια πριν πεθάνει...

Τις πρώτες δυο βδομάδες ήταν τύπος και υπογραμμός, υπόδειγμα διακριτικότητας και ευγένειας. Έπειτα άρχιζαν τα δύσκολα.

Οι πρώτες διαφορές άρχιζαν, όταν έπιανε να αλλάξει τη θέση των πιατικών στα ράφια, γιατί, κατά τη γνώμη της, η δική της διάταξη ήταν πιο πρακτική. Τα μεγάλα προβλήματα πάντως παρουσιάζονταν, όταν έπαιρνε τους δρόμους με τις παντόφλες και τη ρόμπα για να διερευνήσει τη γειτονιά ή όταν έμπαινε στο γειτονικό σούπερμαρκετ δυο φορές τη μέρα να χαζέψει τα ράφια. Προσπαθούσα να της εξηγήσω, ματαίως βέβαια, πως κανείς δεν βγαίνει έτσι έξω εδώ στη Γερμανία, πως με ντροπιάζει στους γειτόνους. «Τι μας νοιάζουν αυτοί, παιδάκι μου,» έλεγε σηκώνοντας αδιάφορα τους ώμους, «αυτοί είναι όλοι ξένοι!»

⁸ PANAJOTIDIS, L. *Einige Zentimeter unter der Oberfläche*. Köln: Romiosini 1995.

⁹ CHATZITZANOU-WALTHARD, E. *Der Tag, da alles anders wurde*, Köln: Romiosini 2000, σ. 203 κ.ε.

¹⁰ TOROSI, E. *Zauberformeln, Erzählungen zweispachig*. Köln: Romiosini 2002, σ. 34 κ.ε.

Και συνέχισε ακάθεκτη τις εξερευνήσεις. Λίγες μέρες αργότερα άρχισε το περίφημο ψάξιμο στους σκουπιδοτενεκέδες της γειτονιάς. «Τι πετάνε αυτοί οι Γερμανοί,» μουρμούριζε, «όλο καινούργια πράγματα!...»

γ) Οι Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας κατέκτησαν την ξενιτιά ως χώρο ιστορικής ανασκόπησης και απόσεισης προκαταλήψεων. Ιδιαίτερα στο τρίγλωσσο βιβλίο που εκδόσαμε μαζί με την Τουρκάλα-Κούρδα Arzu Toker πριν από δέκα χρόνια, το *Kalimerhaba*¹¹ διακρίνει κι ο πιο απλός αναγνώστης όχι μόνο τη διάθεση συμφιλίωσης ανάμεσα στους δυο «κατ' εξοχήν» εχθρούς-λαούς, τους Έλληνες και τους Τούρκους, αλλά και την μεγάλη ευκαιρία που προσφέρει η λογοτεχνία να γεμίσουν οι τάφροι των παρεξηγήσεων και να χτιστούν γέφυρες συμφιλίωσης. Ένα μικρό απόσπασμα απ' το διήγημα της Φωτεινής Λαδάκη (σελ. 302) από αυτήν την ανθολογία θα διευκρινίζει καλύτερα αυτό που θέλω να πω:

«Θα παίξουμε Έλληνες και Τούρκοι, εντάξει;»

«Α! Τι καλά! Και σένα η γιαγιά σου σου το 'μαθε; Ναι, ναι, κι εμένα!»

Ύστερα από το φονικό, τα μερμηγία – τους Τούρκους – τους έχωναν σ' ένα κοντί σπίρτα και τους έθαβαν. Οι Έλληνες έλεγαν πως κι οι εχθροί πρέπει να θάβονται, γιατί αλλιώς δε βρίσκουν ησυχία. Όλο θα γύριζαν τα πνεύματά τους πίσω, για να βασανίσουν τους φονιάδες και να τους κάνουν ενοχλητικές ερωτήσεις...

Το άλλο είδος των μερμηγιών το άφηναν να ζήσει. Ήταν οι Έλληνες, ανοιχτόχρωμοι και ευγενείς... Είχαν φτερά σαν τους αγγέλους για να μπορούν να ανηψωθούν...

δ) Η ξενιτιά, η Γερμανία, προσέδωσε στα συνήδη θέματα της λογοτεχνίας άλλες διαστάσεις, σχεδόν υπαρξιακές. Στην ανθολογία π.χ. Προσπάθησε να τα φυλάξεις ποιητή / ... / του ερωτισμού σου τα οράματα με υπότιτλο: *Έρωτας και αγάπη στην ξενιτιά*,¹² που κυκλοφόρησε το 1995 και περιλαμβάνει κείμενα εικοσιενός συγγραφέων από έντεκα χώρες οι οποίοι ζουν στη Γερμανία, η ελληνική παρουσία είναι πολύ χαρακτηριστική: Η ερωτική σχέση, αρχικά αντικατάστατο για διάφορες απώλειες, κερδίζει έδαφος, απελευθερώνεται, αυτονομείται, ωριμάζει, γίνεται δηλαδή απλή έκφραση ζωής, όπως π.χ. στο διήγημα της Ντάντη Σιδέρη: *Η πατρίδα του Γιορίκα*, ή του Πέτρου Κυρίμη: *Τρικαλινός Αρχάγγελος* κ.λ.π., ενώ στο πιο πρόσφατο *Γερμώντας στα ξένα*¹³ όπου συμπεριλαμβάνονται τριάντα τρεις συγγραφείς από εννιά χώρες, μεταξύ των οποίων οι μισοί Έλληνες, η ελληνική προσφορά στον τόμο χαρακτηρίζεται από μια εκπληκτική ωριμότητα, από μια αυτοσυνειδησία και ποικίλη αντιμετώπιση της τρίτης ηλικίας, στην οποία έχουμε εισέλθει εμείς οι πρώτοι μετανάστες, χωρίς ακραίους συναισθηματισμούς, ένας απολογισμός ζωής και μια συμφιλίωση με τη ζωή που ζήσανε και το μικρό μέλλον που έχουν ακόμη μπροστά τους. Γράφει π.χ. η Ελένη Δεληδημητρίου-Τσακμάκη:

¹¹ EIDENEIER, N. – TOKER, A. (Hrsg.). *Kalimerhaba*. Köln: Romiosini 1992.

¹² EIDENEIER, N. (Hg.) *Die Visionen Deiner Liebeslust*. Köln: Romiosini 1995, σσ. 23–28 και 145–154.

¹³ EIDENEIER, N. – KALLIGATIDOU, S. (Hrsg.) *Allwerden ist ein köstlich Ding? Allwerden in der Fremde*. Köln: Romiosini 2000.

Ελληνογερμανικές λογοτεχνικές σχέσεις

Σαράντα χρόνια μετανάστευση – γράμμα στην εγγονή μου Έλενα, που είναι 9 ετών, από μπαμπά Έλληνα και μαμά Γερμανίδα.

...Εσείς που συνηθίσατε και τις δύο κουλτούρες, που παίξετε με όλα τα παιδιά, χωρίς να ρωτάτε πρώτα από πού προέρχονται και τι είναι. Εσείς που μαθαίνετε τα προβλήματα των παππούδων σας, που τους βλέπετε να γέρασαν και να μην ξέρουν ακόμη πού ανήκουν και πού θα καταλήξουν στα στερνά τους. Εσείς που μπορείτε να φτιάξετε μια κοινωνία, που δεν θα μετράνε οι εθνικότητες αλλά οι άνθρωποι. Γιατί έχει σημασία αν είσαι άνθρωπος και όχι ο τόπος απ' όπου προέρχεσαι. Από εσάς περιμένουμε να διαλύσετε την άσχημη εικόνα που έδωσαν μερικοί, χωρίζοντας τους ανθρώπους σε πρώτη, δεύτερη ή τρίτη τάξη. Να πολεμήσετε όχι με όπλα, αλλά με αγάπη και σύνεση για τον άνθρωπο...

ε) Η ξενιτιά, η Γερμανία ενισχύει τη διαπολιτισμικότητα στη λογοτεχνία των Ελλήνων που ζουν εδώ και που βλέπουν την αδικία να επαναλαμβάνεται και στη δική τους πατρίδα:

... Βλέπω αυτούς τους φουκαράδες που είναι τώρα στην Ελλάδα, Αλβανούς, Βούλγαρους, Ρουμάνους, Ασιάτες, και Αφρικανούς, τους λαθρομετανάστες που λένε, και κείνεται η καρδιά μου, σαν τότε στη Φραγκφούρτη. Γιατί ξέρω τι είναι να είσαι σκουπίδι, να θες να παραπονεθείς επειδή σε περιφρονούν, σε αδικούν, σε κλέβουν και να μην μπορείς· πώς, αφού δεν είσαι τίποτα, δεν υπάρχεις, δεν έχεις πράσινη κάρτα, δεν έχεις τίποτα. Αντικειμενικά στοιχεία, λέει. Το ξέρουν. Όπως το ξέραμε κι εμείς τότε. Αλλά ποιος μας άφησε απ'έξω; Να σου πω κάτι; Είχαν ανάγκη και φύγανε από τον τόπο τους. Κανένας ποτέ στον κόσμο δεν ήθελε να γίνει ούτε λαθρο- ούτε κανονικός μετανάστης...

Λογοτεχνία-μαρτυρία, από το βιβλίο του Γιώργου Ματζουράνη: *Όπου κι αν είμαι ξένος*.¹⁴

στ) Οι Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας έχουν αποκτήσει έναν κοσμοπολιτισμό που είναι εμφανής όχι μόνο στη σχέση τους με τη γερμανική πλειονότητα, αλλά και κυρίως προς την εδώ τουρκική μειονότητα, που θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι αντιπροσωπεύει συλλογικά τους ξένους. Ακόμη και η σχέση τους προς τους Τούρκους, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί την εποχή πριν τη μετανάστευση, αναθεωρείται, όπως μας δείχνει το διήγημα του Ναπολέοντα Λαζάνη *Ο καθρέφτης* όπου ήρωας και αφηγητής είναι ένας Τούρκος που ξέμεινε στα Γιάννενα κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών.¹⁵

... Δύσκολος ο στρατός. Μέρες και μέρες.

21 Φεβρουαρίου. Απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους. Παρέλαση. Με κλείνουν μέσα.

¹⁴ ΜΑΤΖΟΥΡΑΝΗΣ, Γ. *Όπου κι αν είμαι ξένος*. Αθήνα: Καστανιώτης 2001, σ. 186.

¹⁵ Kalimerhaba ό.π., σσ. 60-68.

Αποψίλωση.

Μαξεύω χορταράκια. Χαρτάκια. Λίγο σκούπισμα. Λίγο στυρνίσμα από δω.

Από κει. Θα περάσει κι αυτό.

Η μέρα είναι όμορφη.

Ο πατέρας ζητάει επισκεπτήριο. Του δίνουν άδεια. Μπαίνει στο στρατόπεδο.

Κοντεύω να τελειώσω.

Αγκαλιαζόμαστε. Καθόμαστε σε μια γωνιά. Λέει ο πατέρας, το χάσαμε το μωρό. Λέει ο πατέρας, τα κατάφερε. Τις πούλησε τις αδελφές. Ήρθαν απ' την Ηρουμενίτσα με λεφτά και τις αγόρασαν. Πολλά λεφτά.

Δε ρωτάει πώς τα περνάω. Τι να του πω. Να του πω για τη χέστρα. Αυτοί χέζουν. Καθαρίζονται μ' ένα χαρτί. Παν στη δουλειά τους. Εγώ τι να κάνω χωρίς νερό. Τι να του πω του πατέρα. Λέω καλά είμαι. Πολύ καλά...

Η «πολυπολιτισμικότητα» στη λογοτεχνία των Ελλήνων της Γερμανίας είναι λοιπόν μια νεοαποκτημένη άποψη των πραγμάτων. Ένα πλησίασμα των πολιτισμών. Μια αλχημεία της παράδοσης, που ήρθε μαζί μας, με τα νέα συναπαντήματα. Η προθυμία να ξεφύγει κανείς απ' τον πύργο ή τους τέσσερις τοίχους του σπιτιού του, για ν' ανακαλύψει τον νέο κόσμο που τον περιβάλλει. Η προσεκτική μεταφορά πνευματικών αγαθών και η μεταφύτευσή τους στη νέα πραγματικότητα, όπου θα εμπλουτίσουν και θα εμπλουτισθούν και θ' αποδώσουν περισσότερο καρπό. Η συμβολή τους στη συσπείρωση των λογοτεχνιών από τις διάφορες περιοχές της Ευρώπης, σε μια νέα πολυσύνθετη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, όπου δε θα αποσιωπούνται οι ιδιαιτερότητες. Οι Έλληνες λογοτέχνες της Γερμανίας πήραν ήδη σοβαρά το δρόμο προς τα εκεί και περιμένουν να συναντήσουν την καινούργια γενιά, τους σημερινούς μαθητές, για να ανταλλάξουν απόψεις και να κερδίσουν οι μεν από τις εξελίξεις των δε, και τανάπαλιν.

Οι Έλληνες λογοτέχνες της Διασποράς θα μεταφέρουν τέλος, με την αναγνώριση των έργων τους στην Ελλάδα, που άρχισε να διαφαίνεται κάπως, την πολύτιμη εμπειρία των Ελλήνων της Διασποράς, ώστε να την ενσωματώσουν στην ελλαδική κοινωνία, να αλλάξουν κάποια στερεότυπα σχετικά μ' αυτούς, να αρχίσει επικοδομητική συζήτηση και όχι μόνον στους λογοτεχνικούς κύκλους, αλλά κυρίως στα σχολεία, ώστε να ενισχυθεί η πολυπολιτισμικότητα μέσα στη χώρα, ξεκινώντας από τις ρίζες της που είναι τα παιδιά.